

Моделиране на човешката душа: българската детско-юношеска научна фантастика през XX век

Engineering the Human Soul: Bulgarian Children's and Young Adult
Science Fiction in the 20th Century

Елена Борисова
Институт за литература
Българска академия на науките

Абстракт: Статията щрихира политическите, социалните и идеологически трансформации в България след 1944 г. с оглед на въздействието им върху художествените посоки на българската детско-юношеската научна фантастика. Картографира пътищата, в които политическата система, изпълнявайки в голяма степен оперативната критика, канализира познавателната и възпитателната функция на този тип литература с цел изграждане на идейни и морални устои, необходими за поддържане на вярата у младото поколение в светлото комунистическо бъдеще.

Ключови думи: съвременна българска литература, детско-юношеска научна фантастика, комунистическа идеология, оперативна критика

Keywords: contemporary Bulgarian literature, children's and young adult science fiction, communist ideology, operational criticism

Между 1944 г. и 1948 г. се реструктурира литературното поле в НРБ, което продължително време изгубва своята автономия, остава пронизано от еднoпартийна политика, гарантираща естетико-идеологическия си контрол чрез доктрината на социалистическия реализъм. Понятията „партийност“ и „класовост“ до края на 50-те години са органична част от литературата, пряко ангажирана със задачата да обслужва Партията и нейния единствен метод. Чрез поредица от закони за национализация (печатници, издателства, книжарници и др.) Партията обхваща всички равнища на културния живот в страната¹. Активно се включва и във възпитателните дейности на младото поколение. През 1944 г. е създадена пионерската организация „Септемврийче“². През 1949 г. в София отваря врати специален институт за

Dr Elena Borisova is Assistant Professor at the Institute for literature (Bulgarian Academy of Sciences). Researcher in the field of Bulgarian science fiction and Bulgarian contemporary literature.
E-mail: elena39789@gmail.com

¹ Създава се ГЛАВЛИТ, издадени са списъци със забранена литература и др.

² Една от ключовите за социализма масови организации, обхващаща в продължение на няколко десетилетия всички деца на възраст между 7 и 14 години, която е важна част от комунистическия проект за бъдещето. Предназначението ѝ е да обгрижва децата от семействата на членовете на Работническата партия. Изоставено е традиционното гледище,

дружинни ръководители „Антон С. Макаренко“ – една от първите форми за специално образование на кадрите, необходими на БКП за възпитателната работа с младите поколения³. Важна задача за насочване на младите хора в правилната идеологически посока е делегирана на художествената литература, в която започват да се появяват закланателни формулировки, устойчиви идеологически конструкти, посредством които властта налага своето покровителство над подрастващите поколения.

Детската литература се превръща в съществено звено по пътя към изграждането на човека на бъдещето. Освен темите, имащи универсално значение (за приятелството, природата и др.), се появяват и конкретни – свързани с историческия характер на времето и с потребностите на децата. А потребностите на „новото дете“ са обвързани с условията, в които живее – победа на социалистическия над капиталистическия строй. Това определя и основните задачи на съвременната детска литература.

През 40-те години критиката е впрегната в новите задачи, а именно – да канализира творческата продукция на писателите в правилната идейно-партийна посока. Пренаписват се и законите за детската литература⁴. В полето на детско-юношеската научна фантастика също се случват промени, подкрепящи политическата обстановка в страната. През 50-те години присъствието на възлешното и фантастичното в детско-юношеската литература се възприема от някои критици като буржоазна отживелица: „дава се възможност на писателя да разработва теми с фантастична образност, посочваща например бъдещите форми на живот в безкласовото общество“⁵.

Фантастичното е разрешено единствено в режима на комунистическата утопия. През

1950 г. руският критик Сергей Иванов публикува статия, в която споменава съществената роля на близката прогностика за краткосрочните планове на Партията: „Не са ли директивите, дадени от другаря Сталин, отнасящи се до развитието на нашата индустрия през следващите няколко години, подходящи за научнофантастични истории?“⁶. Тези водещи линии трансформират бъдещия свят, изобразен в някои научнофантастични произведения, които разгръщат своите футуристични сценарии, съобразявайки се с насоките, зададени от Партията.

Оперативната критика⁷ през следващите десетилетия в отделни статии и студии извежда важността на научнофантастичния жанр като педагогически инструмент за превъзпитаване на младото поколение в духа на новата идеология, но и като средство за моделиране на новия човек на комунистическото бъдеще.

В студията „Научната фантастика и идеологическата борба“ Петър Рудар задава идеологическите посоки на научнофантастичната литература. Отбелязва, че е съществено за авторите да изчистят идеологическата неяснота и колебания в миросгледа, за да могат адекватно и последователно да заемат твърди прогресивни позиции, да видят бъдещето като пълна победа на комунистическите отношения между хората от цял свят. В социалистическите страни научната фантастика е изразителка на „най-правилните възгледи за научно-техническата революция – марксистко-ленинските“ и е „призвана от самия живот да разкрие правдиво в образна, художествена форма, тенденциите и перспективите на развитието, последиците от двете революции – социалистическа и научно-техническа“⁸. Пред съвременните писатели стои една нелека задача – да се въоръжат с актуални научни знания, с марксистко-ленински миросглед. Независимо дали конфликтите се осъществяват в космическото пространство, или на планетата Земя, авторите е необходимо

че децата трябва да се държат далече от политиката, от класовите и партийни страсти, което всъщност се разгръща и в множество текстове, посветени на новите насоки на детската литература у нас.

³ Паралелно с него се открива и друг институт – Ленинската партийна школа към ЦК на БКП. През 1948 г. е приет Закон за народното образование, който има за цел да постави основите на социалистическата образователна система, а налагането на съветския модел в тази сфера се превръща в обичайна практика. Окончателното съветизиране на българското образование се извършва чрез Закона за учебната дейност от 1952 г.

⁴ Законите са следните: Указ № 172. Закон за детската литература (1920); Указ № 123. Закон за детската и младежка книжнина (1941); Указ № 150. Закон за изменение и допълнение на закона за детската и младежка книжнина (1946); Указ № 181. Правилник за прилагане на закона за детска и младежка книжнина (1946) и др.

⁵ Вж. *Umlenski* 1951: 6.

⁶ Вж. Иванов, С. – „Фантастика и действителност“: http://www.fandom.ru/about_fan/ivanovs_1.htm [прегледана на 10.04.2023 г.]

⁷ В статии и студии Жечо Атанасов, Петър Рудар и др. насочват писателите в правилната идеологическа посока.

⁸ Вж. *Rudar* 1986: 91.

да решават съвременни проблеми, свързани с пътя на социалното развитие на обществото и имащи отношение към бъдещето на прогресивния човек. При решаването на тези проблеми няма място за произвол, необходими са солидни научни знания, търси се стабилен марксистко-ленински мироглед. През 50-те и 60-те години се наблюдава осезаемо присъствие на идеологически коректните гласове в полето на детско-юношеската научна фантастика. Доказателства можем да открием в произведения на автори като Борис Светлинов („Един ден на Луната“, 1955)⁹, Димитър Ангелов („Земята пред гибел“, 1956)¹⁰, Николай Антонов („Чудното пътешествие“, 1960), Йордан Милтенов („Чипоноско на Луната“, 1968), Владимир Селянов („Тревога в Космоса“, 1964), Петър Стъпов („Гости от Мион“, 1965)¹¹ и др.

Вниманието на писателите се насочва към една позитивна наука, към положителни герои, които използват средствата на научните постижения за изграждането на комунистическото общество на бъдещето. В условията на „гигантски победи на науката и техниката, на социалните преобразования с идеите на технофобията не могат вече да се печелят масите, не може да се води успешна идеологическа борба“¹². Българските автори и читатели са отклонявани от *черната фантастика* (пропита от гангстеризъм, бандитизъм, антисъветизъм и садизъм), дело на буржоазията, насочена против прогреса и социализма, против Съветския съюз.

Научно-техническата терминология се превръща в неизменен атрибут в произведенията на немалка част от прощаващите през този период писатели, но ангажирани по-скоро с представянето на научните постижения, с впитането на идеологически клишета¹³, отколкото с изграждането на характерите и отразяването на комплексното въздействие на новите технологии върху емоционалното и физическо развитие на личността, авторите изпа-

дат в „неизбежна стандартност в художествените решения“¹⁴ и банализирани поетизации. В стремежа си да популяризират нови данни от различни клонове на науката, те пренебрегват художествените характери и реалните духовни проблеми на епохата.

Някои грехове, приписвани на научната фанатика, са свързани с възприемането на всеки автор, прибягнал до този жанр, като неуспял в други жанрове, споделя Асен Милчев, но това схващане „е изживяло времето си по няколко причини. Първо, защото според каноните на жанра наред с художествените достойнства, задължително за всяко произведение, се изискват и минимум научни и технически познания“¹⁵. Като втора причина авторът изтъква трудността да пробиеш един толкова тесен фронт като научната фантастика, където се допускат до издаване много малко книги заради липсата на финансиране. Един от сериозните гласове, който се включва в спора около качествата на научната фантастика, разгърнал се през 80-те години на страниците на в. „АБВ“, е Елка Константинова: „...именно за юношите и младите трябва да се издава най-съдържателната и издържана в художествено отношение фантастична литература“¹⁶. Константинова подкрепя тезата, че не бихме могли да изискваме от издателствата строго жанрово или възрастово, или тематично профилиране, а че става дума за разпределяне между издателствата на сферите на въздействие и популяризиране на фантастиката („Отечество“ работи предимно с млади български автори, а „Народна младеж“ се ориентира към избрани съчинения). Същевременно насоката на тези произведения не трябва да се фиксира върху определяне на това кое произведение е детско-юношеска фантастика и кое – за възрастни (т.е. да издава фантастика, а не детско-юношеска фантастика), а самите издателства да съобразяват своята продукция с детската и юношеската аудитория. Само за най-малките фантастичната литература е ка-

⁹ „Постигнали бяха отдавна това, към което ние още се стремяхме – комунистическо общество, пълно братство и равенство между всички“. (с. 40-41).

¹⁰ „...нашето общество е комунистическо общество и всички хора на земята имат равни права и задължения“. (с. 38).

¹¹ „Малцина миони имат щастието да работят във фабрики и заводи и да контролират нашите универсални автомати. Тази чест се пада на най-способните, на най-учените и длъжностите си често пъти те заемат с конкурс. (...) А да работиш в завод и по полетата, е най-високата чест, най-заслуженото отличие.“ (с. 143).

¹² Вж. Rudar 1986: 96.

¹³ В голяма част от произведенията на детско-юношеската научна фантастика през 50-те и 60-те години се наблюдават шаблонни герои (характерен е положителният герой, който е комунист, присъствието на пионера, работническата класа и др.), вражески присъствия (герои от капиталистическите страни), прогресивната руска наука, сблъсък между комунистическия и капиталистическия строй и др.

¹⁴ Вж. Konstantinova 1987: 153.

¹⁵ Вж. Milchev 1986: 2.

¹⁶ Вж. Konstantinova 1984: 4.

тегорично определена и съобразена с детското мислене, докато фантастиката за юноши не се различава от тази за възрастни. Юношеска фантастика, продължава Константинова, „съвсем не значи елементарна, нито пък развлекателно-приключенска. Напротив, именно за юношите и младежите трябва да се издава най-съдържателната и издържана в художествено отношение фантастична литература“¹⁷.

Въпреки контрола на Партията като цяло върху детската литература, научната фантастика сравнително бързо успява да заобиколи идеологическия схематизъм и да разкрие истинското си предназначение, а именно: създава среда, в която младото поколение не само е провокирано да мисли за реалните проблеми, следствие от научно-техническия прогрес, но и развива своето въображение, мечтае за бъдеще, в което отговорността, разумното експлоатиране на новите технологии, емпатията и грижата за Другия, осъзнаването на реалните способности на човешкия вид да се развива духовно, емоционално и физически, са единствените пътища за запазване на човешкото в човека¹⁸.

Още през 60-те години се създава предпоставка за появата на алтернативни пространства (фендъм обществата¹⁹, научнофантастичната периодика), които в началото на своята поява са възприети като пространства на свобода, но все още илюзорна, докато действително в един момент се превръщат в едно от малкото места, генериращи общности, в които се формира и развива критическият дух на младото поколение.

През 70-те години настъпва зрелия период в писането на научна фантастика. Освен вече утвърдените имена, като Любен Дилов и Павел Вежинов, се появяват и произведения на Атанас Георгиев („Андроника“, 1977), Светослав Златаров („Петият закон“, 1980), Тошо Лижев („Градините на Марс“, 1976 и др.), Величка Настрадаинова („Белите на д-р Бея“, 1980) и много други. През 80-те години излизат книгите на Любен Дилов „Звездните приключения на Нуми и Ники“ и „До райската планета и назад. Другите приключения на Нуми и Ники“. Приключенията на Нуми и Ники са представени през характерната за Любен Дилов игра с кодовете на жанра. В историите присъства обзорователния елемент, но той не е натрапващ

се и справочен, а се проявява между другото, като фон, подкрепящ визуално пътванията на двете деца из звездното пространство.

Шрихирането в настоящата статия на появата на произведения в десетилетията между 50-те и 80-те години не изчерпва нито критическото осмисляне на жанра през този период, нито всички важни за развитието му имена на писатели. Задава възможни посоки на осмисляне и развитие на детско-юношеската научна фантастика в труден политически и културен период, който, опитвайки се да контролира художествената литература, провокира изобретателността на писателите да използват целия наличен инструментариум на жанра, за да проблематизират съвремението.

Въпреки че през 60-те години се появяват идеологически коректни научнофантастични произведения, това е литература, която не само визуализира различни посоки на бъдещето – такова, каквото е зададено от реалните тенденции в науката и в световната научна фантастика, – но и читателите, заради натрупан читателски опит и познание за качества на произведенията, все по-взискателно подхождат към този жанр. Следващите две десетилетия биха могли да се нарекат *Златен период* за българската научна фантастика. Доказателство за този разцвет е богатата художествена продукция, утвърждаването на имена²⁰, издигнали научната фантастика у нас до високи художествени върхове.

Българската научна фантастика обръща своя художествен фокус към проблематизиране на човека и човешкото в свят, който постоянно се стреми да го видоизмени; да го усили с научно-техническите средства; да го приземи, разкривайки неговата крехка физическа обвивка и недостатъчна духовна и емоционална подготвеност да се справи успешно с импулсите си за надмощие над космическото пространство, над Природата; да осмисли действията си при създаването на инструменти, с които ще постигне безсмъртие. Отправя предизвикателство към човешките възможности (духовни и физически), задава нови перспективи пред интелектуалните и психологически граници, за да провокира *Homo sapiens* към еволюция първо на съзнанието, а след това и на останалите равнища на живота.

¹⁷ Пак там.

¹⁸ Вж. „Факторът X“ (1965) на А. Славов; „Хелиополис“ (1966) на Хаим Оливер; „Атомният човек“ (1958) и „Тежестта на скафандъра“ (1969) на Л. Дилов и др.

¹⁹ Още през 60-те години се появяват клубове по научна фантастика като клуб „Приатели на бъдещето“ (1962), клуб „Тера фантазия“ (1969) и др. През 80-те години клубовете по научна фантастика у нас са около 30, а активните членове са около 3000.

²⁰ Имена като Любен Дилов, Агоп Мелконян и др.

БИБЛИОГРАФИЯ:

Извори / Primary Sources

Atanasov 1955: *Atanasov, Zhecho*. Детската литература и задачите на комунистическото възпитание [Detskata literatura i zadachite na komunisticheskoto vazpitanie]. – Септември, 11, 1955, 155 – 162.

Antonov 1960: *Antonov, Nikolay*. Чудното пътешествие [Chudnoto pateshestvie]. Sofia.

Georgiev 1974: *Georgiev, Atanas*. Полет към Пурпурния дракон [Poletat kam Purpurnia drakon]. Plovdiv.

Dilov 1980: *Dilov, Lyuben*. Звездните приключения на Нуми и Ники [Zvezdnite priklyuchenia na Numi i Niki]. Sofia.

Dilov 1983: *Dilov, Lyuben*. До райската планета и назад [Do rayskata planeta i nazad]. Sofia.

Kolarova 1987: *Kolarova, Elena*. Ще има ли промяна? [Shte ima li promyana?]. – ABV, 22 септември, 1987, с. 5.

Lizhev 1976: *Lizhev, Toshko*. Градините на Марс [Gradinite na Mars]. Varna.

Miltenov 1968: *Miltenov, Yordan*. Чипоноско на Луната [Chiponosko na Lunata]. Sofia.

Slavov 1965: *Slavov, Atanas*. Факторът „X“ [Faktorat „X“]. Sofia.

Selyanov 1964: *Selyanov, Vladimir*. Тревога в Космоса [Trevoga v Kosmosa]. Sofia.

Ukaz № 172 (2000). Закон за детската литература [Zakon za detskata literatura]. In: Българската детска литература [Balgarskata detska literatura (antologia)]. С., 2000, 430 – 431.

Ukaz № 123 (2000). Закон за детската и младежка книжнина [Zakon za detskata i mladezhka knizhnina]. In: Българската детска литература [Balgarskata detska literatura (antologia)]. С., 2000, 432 – 437.

Ukaz № 150 (1946). Закон за изменение и допълнение на Закона за детската и младежка

книжнина [Zakon za izmenenie i dopalnenie na Zakona za detskata i mladezhka knizhnina]. – Държавен вестник, 209, 13 септември, 1946.

Ukaz 181 (1946). Правилник за прилагане на закона за детската и младежка книжнина [Pravilnik za prilagane na zakona za detska i mladezhka knizhnina]. – Държавен вестник, 275, 29 ноември, 1946.

Литература / Secondary Sources

Angelov 1956: *Angelov, Dimitar*. Земята пред гибел. [Zemyata pred gibel]. Sofia.

Ivanov 1950: *Ivanov, Sergey*. Фантастика и действителност [Fantastika i deystvitelnosty]. – http://www.fandom.ru/about_fan/ivanovs_1.htm

Konstantinova 1987: *Konstantinova, Elka*. Въображаемо и реално: Фантастиката в българската художествена проза [Vaobrazhaemo i realno: Fantastikata v balgarskata hudozhestvena proza]. Sofia.

Konstantinova 1986: *Konstantinova, Elka*. Споровете около фантастиката [Sporovete okolo fantastikata]. – ABV, 29 май, 1984, 4.

Milchev 1986: *Milchev, Asen*. Трудната съдба на фантастиката [Trudnata sadba na fantastikata]. – Литературен фронт, 13 февруари, 1986, 2.

Svetlinov 1955: *Svetlinov, Boris*. Един ден на Луната [Edin den na Lunata]. Sofia.

Stapov 1965: *Stapov, Petar*. Гости от Мион [Gosti ot Mion]. Sofia.

Umlenski 1951: *Umlenski, Ivan*. Тезиси по детска литература [Tezisi po detska literatura]. Sofia.

Rudar 1986: *Rudar, Petar*. Научната фантастика и идеологическата борба [Nauchnata fantastika i ideologicheskata borba]. In: Детската литература и нейните творци. [Detskata literatura i neynite tvortsi], Т. 1. С., 1986, 87 – 109.

Engineering the Human Soul: Bulgarian Children's and Young Adult Science Fiction in the 20th Century

Elena Borisova

We can trace, through the artistic worlds created by the writers between 1950 and 1989, the way in which critics perceived Children's and Young Adult science fiction - from the instrumental of ideological education of the younger generation to a tool provoking the reader's imagination to think about the present, its real problems and perspectives which would have an effect on the future. On the one hand, the construction of a literary-historical background of the period is important. It traces the ways in which the new system channels the cognitive and educational function of science fiction; the ideological problems of the time, modeled by the political, social transformations. On the other hand, it creates conditions of a different ideological environment which creates not just alternativeness, but freedom for a critical interpretation of contemporary world.

